

Grażyna Szumera

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 <https://orcid.org/0000-0002-3125-8309>

Kryzys tożsamości w dobie przemian kulturowych

Identity Crisis in the Era of Cultural Changes

Abstract: The problem of identity has only recently become the subject of research interest. There are many reasons why identity has become a much-debated issue; however, they all focus on the transformation of collective life in contemporary civilization, in which the bond between the individual and the community has changed significantly. The identity of the individual in traditional societies was not problematic. However, the change in self-identification is a hallmark of modernity as well as a harbinger of an individual's identity crisis. It is possible to observe a decline in the authority of traditional cultural institutions and an expansion of consumer identity patterns. When analyzing changes in the cultural context of identity, one should be aware of the relevance of this dilemma. In modern societies, which have been subject to globalization processes, the previously preferred value hierarchies have fallen apart, and it is becoming increasingly difficult for individuals to choose their own identity.

Keywords: identity, identity crisis, national identity, culture

Wprowadzenie

Współcześnie problem tożsamości nabrał szczególnego znaczenia, zwłaszcza w kontekście przemian cywilizacyjnych, o których zwykło się mówić, że są powodowane przez różne obiektywne i zewnętrzne czynniki, takie

jak postęp naukowo-techniczny, polityka, ekonomia, media elektroniczne, popkultura, wpływające w nieznanym dotąd sposób na codzienne życie. Kwestia tożsamości człowieka współczesnego w kulturze „ponowoczesnej”, jak ją określa Zygmunt Bauman, czy też w „późnej ponowoczesności”, według Anthony’ego Giddensa, znalazła się w ostatnich latach w centrum dyskusji. Niewątpliwie kategoria ta nabiera różnych odcieni w zależności od kontekstów, w których jest rozpatrywana. Rozważając sposoby teoretycznego podejścia do problemu tożsamości, należy zaznaczyć, że to pojęcie można odnieść do jednostki lub zbiorowości. Tożsamość może być odczuwana przez osobę lub rozpoznawana albo konstruowana przez zewnętrznego obserwatora. To wieloznaczne pojęcie rozumieć można na trzy sposoby: jako samookreślenie, jako określenie przez innych lub też jako spełnienie pewnych warunków przynależności do grupy związanych z konkretną kompetencją kulturową¹. Tożsamość stanowi pewną wartość, a brak tożsamości powoduje zachwianie równowagi w skali jednostkowej lub społecznej.

Przyczyny kryzysu tożsamości

Odpowiedzi na pytanie o to, co sprawiło, że tożsamość stała się problemem, jest wiele. Jednakże we wszystkich uwaga skupiona jest na transformacji życia zbiorowego w cywilizacji współczesnej, w której istotnej zmianie uległa więź jednostki ze zbiorowością. Tożsamość jednostki w społeczeństwach tradycyjnych nie była problematyczna. Natomiast zmiana samoidentyfikacji jest znamieniem nowoczesności, stanowi także zapowiedź kryzysu tożsamości jednostki. Według opinii Bronisława Misztala globalizacja „zmieniła naturę »tożsamości«, obnażyła ją i wyłuskała z kontekstu roli społecznej, uwolniła od determinującego wpływu roli i odarła z pewności, jaka się wiązała z konstruowaniem tożsamości w warunkach społeczeństwa przemysłowego”².

Zdaniem Baumana wzrost ruchliwości społecznej oraz postępująca anonimowość w relacjach między ludźmi przyczyniły się do coraz częstszego

¹ Przegląd definicji tożsamości znajduje się między innymi w pracy Zbigniewa Boksańskiego: *Tożsamość, interakcja, grupa. Tożsamość jednostki w perspektywie teorii socjologicznej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1989.

² B. Misztal: *Globalizacja, ryzyko i tożsamość*. W: Idem: *Teoria socjologiczna a praktyka społeczna*. Universitas, Kraków 2000, s. 114.

stawiania przez jednostkę pytania o tożsamość. Jednocześnie – jak zauważa Bauman – „Tym, co się liczy, jest zmienność”³. W pracy *Wieloznaczność nowoczesna, nowoczesność wieloznaczna*, charakteryzując sytuację jednostki w ponowoczesności, podkreśla stale towarzyszącą jednostce tendencję do poszukiwania wspólnoty. Tendencja ta, paradoksalnie, wynika z dążenia jednostki do życia w sposób autentyczny i indywidualny, co prowadzi do poszukiwania przez nią wsparcia u innych.

Należy podkreślić, że termin „tożsamość” jest używany w bardzo różnych znaczeniach i kontekstach. Na przykład Leszek Kołakowski w swojej definicji tożsamości wyodrębnił jej ogólne, ponadkulturowe składniki. Pisał: „Substancja, pamięć, antycypacja, ciało i świadomość określonego początku, oto pięć czynników [...], które składają się łącznie na osobistą tożsamość. [...] Zbiorowości ludzkie mają zaś własną tożsamość, która daje się opisać w kategoriach podobnych jak ciągłość osobowa”⁴. Natomiast Zbigniew Bokszański w pracy *Tożsamości zbiorowe* dokonał próby systematyzacji podstawowych sposobów interpretacji pojęcia „tożsamość”, kształtujących jego zakres. Pojęcie można na przykład opisywać poprzez opozycję między podejściem normatywnym a deskryptywnym. Tożsamość jest w perspektywie normatywnej równoznaczna z „istotą” człowieka bądź takim jego ukształtowaniem, w którym realizuje się sens egzystencji tej jednostki⁵. Natomiast w ujęciu deskryptywnym pojęcia „tożsamość” nie podejmuje się kwestii normatywnych, czyli systemów wartości i powinności natury normatywnej.

W rozważaniach nad zagadnieniem tożsamości Anthony Giddens koncentrował się na analizie nowych mechanizmów tożsamościowych kształtowanych na podstawie instytucji nowoczesności. Twierdził, że „Tożsamość jednostki nie jest bezwolną, zdeterminowaną przez czynniki zewnętrzne rzeczą. Jakkolwiek lokalne byłyby konsekwencje działania jednostek, konstruując swą tożsamość, czynnie uczestniczą one w społecznych oddziaływaniach o globalnych konsekwencjach i zasięgu”⁶. Za istotną cechę „późnej nowoczesności” Giddens uznawał proces „reorganizacji” czasu i przestrzeni, wykształcenie mechanizmów „wykorzeniających” oraz proces globalizacji. Te czynniki, jak pisał, przyczyniają się do zmiany treści życia człowieka, a treści te w decydujący sposób wpływają na pojęcie tożsamości, która musi

³ Z. Bauman: *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*. Przekł. S. Obirek. Wydawnictwo WAM, Kraków 2006, s. 56.

⁴ L. Kołakowski: *O tożsamości zbiorowej*. W: *Tożsamość w czasach zmiany*. Red. K. Michalski. Znak, Kraków 1996, s. 48.

⁵ Zob. Z. Bokszański: *Tożsamości zbiorowe*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 32.

⁶ A. Giddens: *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Tłum. A. Szulżycka. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 4.

być tworzona „w sposób refleksyjny”⁷. Późna nowoczesność to epoka „niepewności”, stąd szczególne zastosowanie pojęć „zaufanie” i „ryzyko”. Inną cechą kultury późnej nowoczesności jest doświadczanie świata, wydarzeń z mniejszego niż dotychczasowy dystansu, bezpośrednia bliskość zjawisk społecznych, proces globalizacji, system komunikacji. To doświadczenia zapośredniczone konstytuują wewnętrzną tożsamość jednostki, która staje się „przedsięwzięciem refleksyjnym”. „Refleksyjny projekt »ja«, który polega na utrzymywaniu spójnych, chociaż wciąż na bieżąco weryfikowanych narracji biograficznych, rozgrywa się w kontekście wielorakiego wyboru zapośredniczonego przez systemy abstrakcyjne”⁸. Jednostka żyjąca w nowej rzeczywistości, w której słabną oddziaływania tradycji, musi dokonywać wyborów tożsamościowych spośród różnych dostępnych opcji, dlatego tak ważnym czynnikiem struktury tożsamościowej jest refleksyjne planowanie życia, zakładające ocenę ryzyka i własnych możliwości realizacyjnych.

Kolejny wymiar interesującego nas pojęcia dotyczy dyskusji skupionych wokół sporu o to, czy tożsamość to proces czy stan. Ci, którzy rozpatrują to pojęcie jako stan, jak Aldona Jawłowska, poszukują „odpowiedzi na pytanie, czym JEST tożsamość. W tak sformułowanym pytaniu zawiera się założenie, że tożsamość jest czymś, co jednostka lub grupa może »posiadać«, w co może lub nawet powinna być »wyposażona«”⁹. Ci autorzy, którzy rozpatrują tożsamość jako proces, zwracają uwagę na to, w jaki sposób tożsamość się tworzy, zmienia, a nie na to, czym jest. „Czym jest owa sobość – pyta Barbara Skarga – duszą, istotą mnie samego, jakąś strukturą stałą, ideą, tym, co dla mnie najważniejsze, co się skrywa i czego szukam, gdyż nie uchwytyjąc, mam poczucie zagubienia, niepewność i co ważniejsze – jestem jakby w niepełności swego bycia, to bycie nie jest dla mnie przejrzyste [...]. Można jednak sobość rozumieć inaczej, jako niezmierzone zadanie [...]. Tak pojęta sobość nie posiada żadnego stałego centrum, niczego, co by raz na zawsze decydowało o jej konstytucji, ta sobość nieustannie się kształtuje, a wobec czego zasadnicze problemy dotyczą warunków owego kształtowania się wewnętrznych i zewnętrznych przeszkód i sprzyjających okoliczności, a przede wszystkim kierunku, w jakim to samotworzenie podąża”¹⁰. W takim spojrzeniu na zagadnienie tożsamości zawiera się założenie, że samookreślenie nie jest czymś zakończonym, lecz ma charakter twórczy, może być kształtowane przez całe życie jednostki.

⁷ Ibidem, s. 6.

⁸ Ibidem, s. 8–9.

⁹ A. Jawłowska: *Wokół problemów tożsamości*. Literackie Towarzystwo Wydawnicze, Warszawa 2001, s. 53.

¹⁰ B. Skarga: *Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne*. Znak, Kraków 1997, s. 172.

Inny wymiar różnicujący sposoby rozumienia tożsamości dotyczy odmiennych dróg jej konstytuowania. Wymiar ten opisuje opozycja: kontynuacja – odmienność. Kontynuacja wskazuje na fakt pozostawania przez podmiot ciągle tym samym, na jego identyfikowanie się z tymi samymi wartościami, działaniami. Tożsamość w tym znaczeniu oznacza bycie kimś, kto „pozostaje tym samym”. W przypadku odmienności zwraca się uwagę na fakt eksponowania przez podmiot swojej odrębności, odmienności od innych. Tożsamość jest w tym przypadku pojmowana jako bycie kimś, kto „jest odróżnialny” w pewien szczególny sposób od innych¹¹.

W swoim pojmowaniu tożsamości Zbigniew Bokszański nawiązuje do opozycji: konformizm – bunt. Ten ściśle socjologiczny aspekt zjawiska tożsamości odnosi się do tożsamości ujmowanej ze względu na formę relacji jednostki ze społeczeństwem i wykorzystuje elementy Roberta K. Mertona typologii form indywidualnego przystosowania. Podstawowe cechy tożsamości – w takim ujęciu – odczytywane są poprzez odniesienie podmiotu do konstytutywnych wartości ładu społecznego. Konformizm i bunt to skrajnie różne postacie przystosowania. Konformizm zapewnia kontynuację ładu społecznego, natomiast bunt zmierza do zinstytucjonalizowania nowych celów i wartości w społeczeństwie¹².

Pytania o tożsamość stawiane są coraz częściej, nie tylko przez przedstawicieli nauk społecznych, lecz także w dyskusjach potocznych. Powracają tym natarczywiej, im bardziej tożsamość staje się czymś zadany, a nie danym z racji miejsca, jakie jednostka zajmuje w społeczeństwie. Pytanie o tożsamość jest prowokowane szczególnie przez zachodzące dziś na świecie zmiany polityczne, gospodarcze, cywilizacyjne. Problem tożsamości ujawnia się przede wszystkim w chwilach utraty lub zmiany punktu odniesienia, pozwalających określić własną tożsamość. Coraz częściej słyszy się dziś o kryzysie tożsamości, powodującym poczucie zagubienia, ale też dającym jednostce nowe możliwości autokreacji.

Zdaniem Aldony Jawłowskiej to właśnie kultura popularna kształtuje aspiracje życiowe i wyznacza standardy sukcesu współczesnych Polaków¹³. Analizując obecne zmiany tożsamości kulturowej, nie można pominąć ważnego zjawiska, jakim jest samookreślenie i walka o uznanie poprzez wybory dóbr konsumpcyjnych. Funkcje „znaczących innych” mogą pełnić wspólnoty etniczne, narodowe, religijne, kulturowe, a także uznawane autorytety, ideologie, wartości, wizje przyszłości. Owymi „znaczącymi innymi”

¹¹ Z. Bokszański: *Tożsamości zbiorowe...*, s. 37.

¹² R.K. Merton: *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Przeł. E. Morawska, J. Wertenstein-Żuławski. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982, s. 204, 219.

¹³ A. Jawłowska: *Tożsamość na sprzedaż*. W: Idem: *Wokół problemów tożsamości...*, s. 52.

mogą być również „rynkowe oferty tożsamości”, to wszystko, co kształtuje osobowość konsumenta. Wielu badaczy kultury współczesnej podkreśla, że to właśnie ekspansja owych konsumenckich modeli tożsamości jest istotnym elementem przemian kulturowych współczesnych czasów. Wymienione wcześniej punkty odniesienia, do niedawna stanowiące dla jednostki fundament samookreślenia, tracą znaczenie. Samookreślenie wobec trwałych wartości sprzyjało „silnemu” poczuciu tożsamości. Natomiast – jak twierdzi Jawłowska – tożsamość „słaba”, rozproszona w wielości ról i oferowanych przez kulturę wzorów wyraża się w poczuciu braku trwałego przypisania do którejs z nich, ale też w łatwości przekraczania granicznych linii. Zmienność, chwiejność, wyścig z samym sobą, by sprostać nowym standardom doskonałości narzuconym przez rynek, charakteryzują społeczeństwa post-industrialne. Jednakże można też zaobserwować tendencję wyrażającą się w budowaniu tożsamości „silnych”, dających poczucie bezpieczeństwa i zakorzenienia w zmieniającym się świecie. Te dwie tendencje są przeciwstawne. W przypadku tożsamości „słabych” mamy do czynienia z „dryfowaniem” pomiędzy wieloma możliwościami samookreślenia, jakich dostarcza rynek. Natomiast jednostki o „silnych” tożsamościach konsekwentnie trzymają się wybranych wartości, mogą też bywać nietolerancyjne i wrogie wobec innych. Tożsamość konsumencka z kolei redukuje człowieka do materialnego wymiaru, lecz taka jednostka nie zagraża innym.

Z kryzysem tożsamości mamy do czynienia przeważnie w okresach przełomów politycznych, jak też w sytuacjach przejściowych pomiędzy różnymi paradygmatami kulturowymi. Kultura współczesna stanowi efekt procesów globalizacji. Rozpadowi uległy ważne dotychczas hierarchie wartości, a pojawiły się nowe wzorce, wzbogacające zasób form samoidentyfikacji, ale też utrudniające wybór kierunku samookreślenia. Sytuację taką Piotr Sztompka nazywa stanem „traumy kulturowej”. Píše, że „załamanie się dotychczasowego porządku kulturowego często znajduje odbicie w zaburzeniach zbiorowej tożsamości. Kryzys tożsamości oraz walka o odtworzenie, odbudowę lub ponowną konstrukcję tożsamości zbiorowej może się okazać wręcz najważniejszym wskaźnikiem traumy kulturowej”¹⁴. Tożsamość jednostki bywa problematyczna w sytuacjach „pogranicza”, funkcjonowania na styku dwu światów, dwu kultur; może to być pogranicze etniczne, religijne, ideologiczne. Sytuacje takie sprzyjają kształtowaniu się „silnych” tożsamości, ale też jej poszukiwaniu, mogą nawet powodować kryzys lub rozkład tożsamości¹⁵.

¹⁴ P. Sztompka: *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2000, s. 3.

¹⁵ Zob. M. Melchior: *Społeczna tożsamość jednostki*. Uniwersytet Warszawski, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, Warszawa 1990, s. 67.

Współcześnie coraz rzadziej mamy też do czynienia z poczuciem tożsamości, które buduje się na podstawie wspólnych wartości kultury narodowej.

Społeczeństwo współczesne ulega nieustannym zmianom, dotyczy to także tożsamości jednostki. Następuje spadek autorytetu tradycyjnych instytucji kultury. Obserwujemy ekspansję wzorów tożsamości konsumenckiej. Jednocześnie należy podkreślić, że w krajach niezaliczanych do cywilizacji zachodniej odradza się rodzima kultura, popularne stają się hasła powrotu do korzeni i obrony własnej tożsamości.

O kulturowym i ideologicznym znaczeniu konsumpcji pisał również Zygmunt Bauman. Był on zdania, że „ideologiczne” aspekty konsumowania stają się warunkiem sprawnego działania systemu. Jednakże aby konsumpcja mogła ogarnąć całość naszego życia, urobione zostać muszą „postawy konsumencie”. „Metoda rynkowa – twierdził – polega na budowaniu »ja« przy pomocy obrazów. Tożsamość zostaje zrównana z pewnym wizualnym sygnałem-poszlaką, którą inni mogą zobaczyć i której znaczenie może być rozpoznane zgodnie z zamiarem nadawcy. Te sygnały-poszlaki są różnorakie. Dotyczą one kształtu ciała, jego ozdób, domu i jego zawartości, miejsc, w których się bywa i gdzie bywa się widzianym, sposobu bycia i mówienia, tego, o czym się mówi, przejawów gustu artystycznego i literackiego, żywności i sposobu jej przyrządzania, i wielu jeszcze innych rzeczy dostarczanych przez rynek w postaci dóbr materialnych, usług i wiedzy”¹⁶. Kupujemy wraz z towarami style życia, istotę tej tożsamości trafnie wyraża zdanie „Konsumuję, więc jestem”. Zdaniem Baumana w dzisiejszym świecie tożsamość musi mieć jedną cechę wspólną z rynkiem pracy: elastyczność. Musi być podatna na zmiany. Podobnie jak w przypadku dóbr konsumpcyjnych, „skonsumowanie jednej tożsamości nie powinno – a wręcz nie może! – wygasić pragnienia innych”¹⁷.

W dzisiejszym świecie wartości nie odgrywają już kluczowej roli w procesach zakorzeniania i budowania poczucia identyfikacji. Często rzeczywistość postrzegana jest w kategoriach „oferty”. W tej rzeczywistości traktowanej jak supermarket jednostka przyjmuje kolejne wartości, nie martwiąc się tym, czy są one spójne z dotychczas uznawanymi. W przeszłości każda epoka, każde społeczeństwo miały swój dominujący typ tożsamości. Współcześnie to się zmieniło, dzisiaj trudno określić, jaki typ tożsamości dominuje w danej społeczności, współistnieje bowiem wiele różnorodnych typów tożsamości. Dawne „musisz być taki” zastąpione zostało zasadą „możesz być każdy”. Ta swoista „de-dyscyplinacja” nie oznacza, że na jednostkę nie działają siły, które wyznaczają pewne tendencje w rozwoju jej tożsamości. Dynamika procesów dyscyplinowania i „de-dyscyplinowania” wyznaczana

¹⁶ Z. Bauman: *Wolność*. Znak, Warszawa–Kraków 1995, s. 77–78.

¹⁷ Z. Bauman: *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy...*, s. 63.

jest wieloaspektową konfrontacją procesów globalnych i lokalnych. W jej rezultacie ukształtowały się różnorodne typy tożsamości.

Jednym z typów tożsamości współczesnego człowieka jest „tożsamość globalna przezroczysta”¹⁸. Osoba o takiej tożsamości łatwo adaptuje się do każdej kultury, nie zwraca uwagi na różnice kulturowe, dostrzega to, co jest wspólne dla różnych miejsc. Jednostka taka wszędzie czuje się dobrze, nie dlatego, że potrafi zaakceptować różnice, lecz dlatego, że ich nie dostrzega. Osoba o tożsamości globalnej przezroczystej nie jest związana z żadnym miejscem, wszędzie czuje się „jak w domu”, ma dobrze zintegrowaną tożsamość; to typowy „eurotechnokrata”, dla którego język angielski stanowi podstawę komunikacji.

W epoce ponowoczesnej można wyróżnić – zdaniem Zbyszka Melosika i Tomasza Szkudlarka – jeszcze inny typ tożsamości, to „tożsamość globalna każda”. Osoba o tej tożsamości dostrzega różnice kulturowe, ma dobrze rozwiniętą zdolność empatii kulturowej, potrafi żyć różnicą kulturową, to „nieustający wędrowiec”, człowiek ciągle poszukujący, potrafiący dobrze czuć się w miejscu, w którym aktualnie przebywa¹⁹.

Kolejnym wariantem tożsamości ponowoczesnej jest „tożsamość upozorowana”. Życie w świecie pełnym przekazów medialnych, przepełnionym ideologią konsumpcji, nie sprzyja ukształtowaniu silnej tożsamości. Jednostka żyje w świecie upozorowania, „logika upozorowania przynosi kształtowanie się »autentycznej nieautentyczności« – jako postawy wobec samego siebie, świata i życia”²⁰. Każda przybierana tożsamość jest „równym pozorem”.

Jeszcze inny wyróżniony typ tożsamości to tożsamość określona jako „supermarket”, ściśle związana ze społeczeństwem konsumpcyjnym, z ciągłymi poszukiwaniami nowych nie tylko przedmiotów, lecz także wrażeń. Jednostka o takiej tożsamości ma poczucie wolności i jest przekonana, że sama świadomie konstruuje własną tożsamość, korzystając z dostępnych źródeł kulturowych.

¹⁸ Z. Melosik, T. Szkudlarek: *Kultura, tożsamość i edukacja*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2010, s. 59.

¹⁹ Ibidem, s. 61.

²⁰ Ibidem, s. 63.

Tożsamość narodowa

Zderzenie tradycyjnego „sytemu wartości” z zalewem wartości z Zachodu rodzi pytanie o przyszłość tożsamości narodowych. Tożsamość narodowa to w pewnym uproszczeniu świadomość specyficzności grupy odniesienia, z którą jednostka się identyfikuje i którą uważa za swoją. Jednocześnie należy podkreślić, że według opinii niektórych autorów o tożsamości grupy można mówić w sensie metaforycznym (inaczej jest z tożsamością jednostki), za wyrazicieli zbiorowej tożsamości można uważać na przykład grupy wzorotwórcze. Według Antoniny Kłoskowskiej „Zbieżność subiektywnych postaw wielu ludzi odnoszonych do własnej grupy kulturowej może być uznana za zbiorową tożsamość narodową”²¹. Warto zaznaczyć, że poczucie tożsamości narodowej oraz odrębności wobec innych narodów może być kształtowane przez wiele różnorodnych czynników. Siłę tożsamości nadaje szeroko rozumiana kultura: język, obyczaje, historia (też legendy, mity), symbole, sztuka, terytorium, religia. Ten ostatni czynnik dostarcza języka symboli, obrzędów, które wiązane z przynależnością narodową ułatwiają wyrażenie, a czasami podtrzymanie narodowej tożsamości. Można więc ujmować wspólnotę narodową jako wspólnotę kultury, w której uczestnictwo jest głównym wyznacznikiem tożsamości narodowej. Poczucie tożsamości ulega zmianom pod wpływem zarówno jednostkowych, jak i zbiorowych doświadczeń.

Według Jana Szmyda tożsamość narodową można pojmować dwojako, a mianowicie, przedmiotowo (substancjalnie) oraz podmiotowo (psychologicznie)²². W rozumieniu przedmiotowym tożsamość narodowa oznacza określony zespół cech i właściwości mentalnych, kulturowych, osobowościowych, które odróżniają daną wspólnotę narodową od innych narodów. W rozumieniu podmiotowym tożsamość narodowa oznacza poczucie jedności z daną wspólnotą narodową, z jej mentalnością, osobowością zbiorową, kulturową, wyrażanie solidarności z tą wspólnotą.

W charakterystykach przemian współczesnych tożsamości narodowych zwraca się uwagę na porzucenie tożsamości „subiektywnych” opartych na różnicach kulturowych na rzecz bardziej „obiektywnych”, których podstawę stanowi jednostkowa identyfikacja i wybór tożsamości. Obserwuje się odejście od tożsamości danych, odziedziczonych do wybranych, akceptowanych

²¹ A. Kłoskowska: *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*. „Kultura i Społeczeństwo” 1992, nr 3, s. 134.

²² J. Szmyd: *Tożsamość a globalizacja*. Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne–Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2006, s. 26.

świadomie i indywidualnie. W nowoczesnych dyskusjach o tożsamości charakterystyczne jest bowiem pojmowanie jej jako czegoś wybranego, osobistego. Elementy dotychczas budujące tożsamość i przynależność jednostki coraz częściej włączane są do tej sfery jej życia, której forma i treść zależą w dużym stopniu od obieranych przez nią strategii. Tożsamość okazuje się przedmiotem poszukiwań. Takie podejście do tożsamości jako zobowiązania jest charakterystyczne dla czasów współczesnych, w których trwałe, narzucone przez społeczeństwo tożsamości ulegają rozbiciu. Jednostka musi dziś często konstruować własną tożsamość. Ma to wpływ na tożsamości zbiorowe, których oddziaływanie na jednostkę zmniejsza się. Według Baumana współczesna tożsamość jest „kreowana, prawie zawsze wywołująca sprzeczności, jest krucha i przeto niepewna siebie”²³. W społeczeństwach tradycyjnych więź łącząca daną zbiorowość miała charakter nawykowy, a kryteria tożsamości nie były przedmiotem dyskusji. W dzisiejszych czasach podkreśla się nie trwałość tożsamości oraz wolność jednostki w jej kreowaniu, a dyskurs na temat tożsamości toczy się wokół jej płynności i uwypukla prawo jednostki do budowania swojej tożsamości. We współczesnym społeczeństwie własna tożsamość jednostki jest nieustannie konstruowana, ma miejsce stała narracja biografii. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest brak tradycji, która regulowałaby życie społeczne i dawała poczucie trwałości. Chociaż prawie każda jednostka utożsamia się z jakąś kulturą narodową, to jednak wybiera pewne elementy swego życia w „globalnym supermarkecie kultury”. Do skutków takiej sytuacji należy poczucie głębokiej sprzeczności doświadczane przez jednostkę, której się wydaje, że z jednej strony należy ona do danej kultury narodowej, ale z drugiej strony korzysta z „globalnego supermarketu kultury” w przekonaniu, że może być każdym, kimkolwiek zechce.

Współcześnie eksponuje się powiązania między wielokulturowością a tożsamością. Wojciech Kalaga uważa, że wielokulturowość niesie nie tylko konsekwencje polityczne, ale „wymusza też modyfikację kategorii myślenia o indywidualnym podmiocie, uwikłanym teraz w dalekie od jasności sytuacje, w wybory o skutkach nieprzewidywalnych, w lokalizację w wielości przestrzeni jednocześnie”²⁴. Akcentuje wielokulturowość z jej licznymi konsekwencjami dla kondycji współczesnych społeczeństw i żyjących w nich jednostek.

Szczególnie dyskusyjna jest kwestia relacji pomiędzy tożsamością narodową a tożsamością europejską. Wpływ integracji europejskiej na świadomość narodową oceniany jest niejednoznacznie. Z jednej strony słychać głosy,

²³ Z. Bauman: *Ziemia, krew, tożsamość*. „Przegląd Polonijny” 1993, nr 4, s. 7.

²⁴ W. Kalaga: *Wstęp*. W: *Dylematy wielokulturowości*. Red. W. Kalaga. Universitas, Kraków 2004, s. 7.

w których wyraża się obawy, że rozwój tożsamości europejskiej spowoduje rozkład tożsamości narodowych, czemu towarzyszy obawa przed ich utratą. Z drugiej na fundament tożsamości europejskiej składają się tożsamość i dziedzictwo poszczególnych narodów. Można spotkać się z opinią, że również globalizacja kultury może stwarzać zagrożenia dla kultur narodowych. Jak zauważa Jerzy Jedlicki: „Nie widać [...], aby niepowstrzymany światowy pochod ponowoczesnej cywilizacji, który bez wątpienia osłabia i niweluje kulturową indywidualność narodów, miał tym samym niszczyć emocjonalną więź narodową. Może nawet, zda się, zachodzić zależność pozytywna”²⁵. Wypowiedź ta sugeruje, że zjawiska osłabiające poczucie przynależności narodowej dostarczają także bodźców, które stymulują u Europejczyków potrzebę obrony narodowej identyfikacji. Proces integracji europejskiej nie oznacza więc ujednolicenia kultury. Równouprawnienie kultur narodowych stwarza warunki do ich rozwoju, a także umożliwia poszczególnym narodom podkreślenie własnej odmienności. Sprzyja to przede wszystkim rozwojowi kultur lokalnych, regionalnych.

Charakter współczesnej cywilizacji odzwierciedla się w procesach globalizacyjnych. Coraz silniej wyciskają one swoje piętno na niemal wszystkich płaszczyznach życia człowieka. Należy zauważyć, że proces globalizacji powoduje też „odradzanie się” tożsamości narodowej. Globalizacja bowiem przyczynia się do tego, że jednostki szukają swych korzeni, wsparcia w rodzimej kulturze, podejmują obronę tego, co swoiste i odrębne dla danej społeczności. Nie oznacza więc końca narodowych odrębności pomimo ujednolicania zachowań konsumpcyjnych. Jak stwierdza Kazimierz Krzysztofek, globalizacja multiplikuje tożsamość, każdy chce zachować twarz, po której jest rozpoznawany²⁶. Nieprawdą jest, że globalizacja powoduje uniwersalizację kultury, gdyż uruchamia także procesy zwane fragmentaryzacją, dowartościowuje więc elementy kultur regionalnych. Reakcją społeczeństw na proces globalizacji jest powrót do korzeni i obrona własnej tożsamości.

Wpływ procesu globalizacji na charakter tożsamości narodowej oceniany jest niejednoznacznie. Niektórzy myśliciele zauważają negatywną rolę przemian cywilizacyjnych. Podkreślają wzrost liczby osób, dla których samookreślenia identyfikacja narodowościowa nie ma w ogóle znaczenia, niektóre z nich nazywają siebie obywatelami świata. Obecnie odnotować można tendencję do rozszerzania obszaru tożsamości narodowej, czyli sfery jej odniesienia. Jest nowy typ tożsamości – tożsamość globalna, światowa. Ludzie na całym świecie korzystają z tych samych wzorców kulturowych,

²⁵ J. Jedlicki: *Nacjonalizm, patriotyzm i inicjacja kulturowa*. „Znak” 1997, nr 3, s. 61.

²⁶ K. Krzysztofek: *Kulturowa ścieżka globalizacji*. W: *Oblicza procesów globalizacji*. Red. M. Pietraś. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2002, s. 123.

odbierają te same informacje, zderzają się z podobnymi problemami. Konsekwencją odejścia od tradycyjnych wartości są trudności jednostki w określeniu własnego miejsca w społeczeństwie, kryzys tożsamości, a więc niepokój, niepewność. Odpowiedzią jest poszukiwanie tego, co zrozumiałe, swojskie, tego, co da identyfikację i tożsamość, zapewni poczucie przynależności do danej wspólnoty. Wraz z pogłębianiem się we współczesnym świecie jednostkowej wolności, mobilności, pluralizmu narasta u jednostki poczucie przynależności do w miarę trwałych i wyrazistych wspólnot – takich, których historycznie utwierdzona tradycja, wizerunek, społeczna misja są bliskie jednostce i odpowiadają na jej egzystencjalne potrzeby.

Tożsamość narodowa bywa też współcześnie czynnikiem stymulującym wrogość i agresję. Przeładowana emocjami identyfikacja narodowa wyzwala przemoc i uwalnia jednostkę od odpowiedzialności moralnej. Niestety Europa staje się miejscem ksenofobii. W niektórych krajach obserwować można wzrost nastrojów i ideologii nacjonalistycznych, umacnianie się – na bazie irracjonalnych przesłań – tradycyjnych więzi etnicznych i różnych partykularyzmów lokalnych, niechęci i uprzedzeń.

Cechą współczesnych społeczeństw jest również ścieranie się w nich dwóch przeciwstawnych tendencji. Z jednej strony są to różnego rodzaju fundamentalizmy, manifestujące trwałe przywiązanie jednostki do swej tożsamości. Z drugiej zaś mamy do czynienia ze zmianami technologicznymi, które prowadzą do ujednolicenia społeczeństw i wymuszają rezygnację z przywiązania do własnej tożsamości.

Optymistycznie brzmią słowa Jerzego Baradzieja: „Jeżeli manifestowanie przywiązania do własnej tożsamości jest odmianą stałej antropologicznej i uniwersalnej potrzebą człowieka, której urzeczywistnianie dokonuje się w procesie zakorzeniania się ludzi w ładzie aksjonormatywnym ugrupowań etosowych”, to wydaje się, że społeczeństwa homogeniczne pod względem cywilizacyjnym zachowają odmiennność i tożsamość pod względem kulturowym²⁷. Opinia ta daje nadzieję, że zachodzące zmiany nie wpłyną ujemnie na potrzebę przynależności jednostki do wspólnoty.

²⁷ J. Baradziej: *Zakorzenie i alternacja. Tożsamość jednostki w społeczeństwie tradycyjnym i w społeczeństwie nowoczesnym*. W: *Tożsamość i jej przemiany a kultura*. Red. P.K. Oleś, A. Batory. Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2008, s. 242.

Podsumowanie

W analizie zmian tożsamości kulturowej należy podkreślić istotną rolę nowego zjawiska, jakim jest samookreślenie jednostki poprzez wybory dóbr konsumpcyjnych, realizację wybranej oferty rynkowych atrakcji. Z jednej strony można zauważyć zmienność i chwiejność tożsamości konsumenckiej, tak charakterystycznej dla współczesnych społeczeństw, a z drugiej strony obserwowane jest dążenie jednostek do samookreślenia wobec trwałych wartości, które dają poczucie zakorzenienia w zmieniającym się świecie. Jednostki z tożsamością budowaną na podstawie silnie zinternalizowanych wartości mogą przejawiać skłonność do nietolerancji i wrogości wobec „innych”. Gdy chcemy mówić o zmianach kulturowego kontekstu tożsamości, powinniśmy sobie zdawać sprawę z aktualności tego dylematu. Z nasileniem się kryzysu tożsamości mamy zwykle do czynienia w czasie przełomów ustrojowych, ekonomicznych, społecznych, kulturowych. Współczesne społeczeństwa zostały poddane procesom globalizacji, rozpadły się dotychczas preferowane hierarchie wartości, a jednostkom coraz trudniej dokonać wyboru własnej tożsamości. „Płynność” kulturowych form identyfikacji grupowej sprawia, że jednostkową tożsamość, podobnie jak tożsamość zbiorową, należy pojmować jako projekt niedokończony, ciągle aktualizowany. Trafnie do opisanego tego stanu rzeczy Bauman używał określeń „płynna tożsamość”, jak też „tożsamość dryfująca”, jednoznacznie wskazujących na nietrwałość wyborów, niedookreśloność indywidualnej i zbiorowej tożsamości.

Dzisiejszy świat oferuje nieskończony zbiór możliwości, to pojemnik wypełniony po brzegi niezliczoną ilością propozycji, tych aktualnych, jak i tych przegapionych²⁸. Stąd dominujące przekonanie, że można stać się kimkolwiek, a jednocześnie mieć nadal prawo do zmiany wcześniejszego wyboru. Prowadzi to do stanu nieustannego napięcia jednostki, ciągłego odczuwania przez nią nieusatisfakcjonowania, do jej poczucia, że jest taka rola społeczna, której jeszcze nie pełniła. „Żadna z aktualnie snutych »opowieści tożsamościowych« nie jest zabezpieczona przed rewizją; można się jej bez większego trudu wyprzeć, jeśli się okaże z jakiegoś powodu niezadowolająca albo obiecuje mniej satysfakcji niż następna”²⁹. Żyjemy obecnie w dobie technologicznego przyspieszenia zmieniającego radykalnie ludzkie społeczeństwa,

²⁸ Por. Z. Bauman: *Płynna nowoczesność*. Tłum. T. Kunz. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006, s. 95.

²⁹ Z. Bauman: *Europa – niedokończona przygoda*. Przeł. T. Kunz. Wyd. 2. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005, s. 100.

generującego wiele pożądaných, ale i niepożądanych przemian kulturowych. Rozwój technik multimedialnych jest jednym z czynników zagrażających tożsamości człowieka. Zmiany dotknęły budowania tożsamości indywidualnej i zbiorowej, a w tej wszechobecnej transformacji obserwujemy często zagubienie milionów ludzi poszukujących wartości w niepewnym i „płynnym” świecie.

Bibliografia

- Baradziej J.: *Zakorzenie i alternacja. Tożsamość jednostki w społeczeństwie tradycyjnym i w społeczeństwie nowoczesnym*. W: *Tożsamość i jej przemiany a kultura*. Red. P.K. Oleś, A. Batory. Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2008, s. 215–245.
- Bauman Z.: *Europa – niedokończona przygoda*. Przekł. T. Kunz. Wyd. 2. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005.
- Bauman Z.: *Płynna nowoczesność*. Tłum. T. Kunz. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
- Bauman Z.: *Ponowoczesne wzory osobowe*. „Studia Socjologiczne” 1993, nr 2, s. 7–31.
- Bauman Z.: *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy*. Przekł. S. Obirek. Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.
- Bauman Z.: *Wolność*. Znak, Warszawa–Kraków 1995.
- Bauman Z.: *Ziemia, krew, tożsamość*. „Przegląd Polonijny” 1993, nr 4, s. 2–8.
- Boksański Z.: *Tożsamości zbiorowe*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Boksański Z.: *Tożsamość, interakcja, grupa. Tożsamość jednostki w perspektywie teorii socjologicznej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1989.
- Giddens A.: *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Tłum. A. Szulżycka. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Janion M.: *„Czy będziesz wiedział, co przeżyłeś”*. Wydawnictwo Sic!, Warszawa 1996.
- Jawłowska A.: *Wokół problemów tożsamości*. Literackie Towarzystwo Wydawnicze, Warszawa 2001.
- Jedlicki J.: *Nacjonalizm, patriotyzm i inicjacja kulturowa*. „Znak” 1997, nr 3, s. 51–61.
- Kalaga W.: *Wstęp*. W: *Dylematy wielokulturowości*. Red. W. Kalaga. Universitas, Kraków 2004, s. 7–12.
- Kłoskowska A.: *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*. „Kultura i Społeczeństwo” 1992, nr 3, s. 130–141.
- Kołąkowski L.: *O tożsamości zbiorowej*. W: *Tożsamość w czasach zmiany*. Red. K. Michalski. Znak, Kraków 1996, s. 44–55.

- Krzysztofek K.: *Kulturowa ścieżka globalizacji*. W: *Oblicza procesów globalizacji*. Red. M. Pietraś. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2002, s. 117–136.
- Melchior M.: *Spoleczna tożsamość jednostki*. Uniwersytet Warszawski, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, Warszawa 1990.
- Melosik Z., Szkudlarek T.: *Kultura, tożsamość i edukacja*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2010.
- Merton R.K.: *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Przeł. E. Morawska, J. Wertenstein-Żuławski. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.
- Misztal B.: *Globalizacja, ryzyko i tożsamość*. W: Idem: *Teoria socjologiczna a praktyka społeczna*. Universitas, Kraków 2000, s. 112–125.
- Skarga B.: *Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne*. Znak, Kraków 1997.
- Szmyd J.: *Tożsamość a globalizacja*. Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne–Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2006.
- Sztompka P.: *Trauma wielkiej przemiany. Społeczne koszty transformacji*. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2000.

Grażyna Szumera – doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu Śląskiego, pracownik naukowo-dydaktyczny w Instytucie Filozofii na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Jej dorobek naukowy obejmuje prace (monografie i artykuły) z zakresu filozofii cywilizacji, filozofii techniki, filozofii polskiej.

